1 ભારતમાં યુરોપિયનો અને અંગ્રેજી શાસનની સ્થાપના

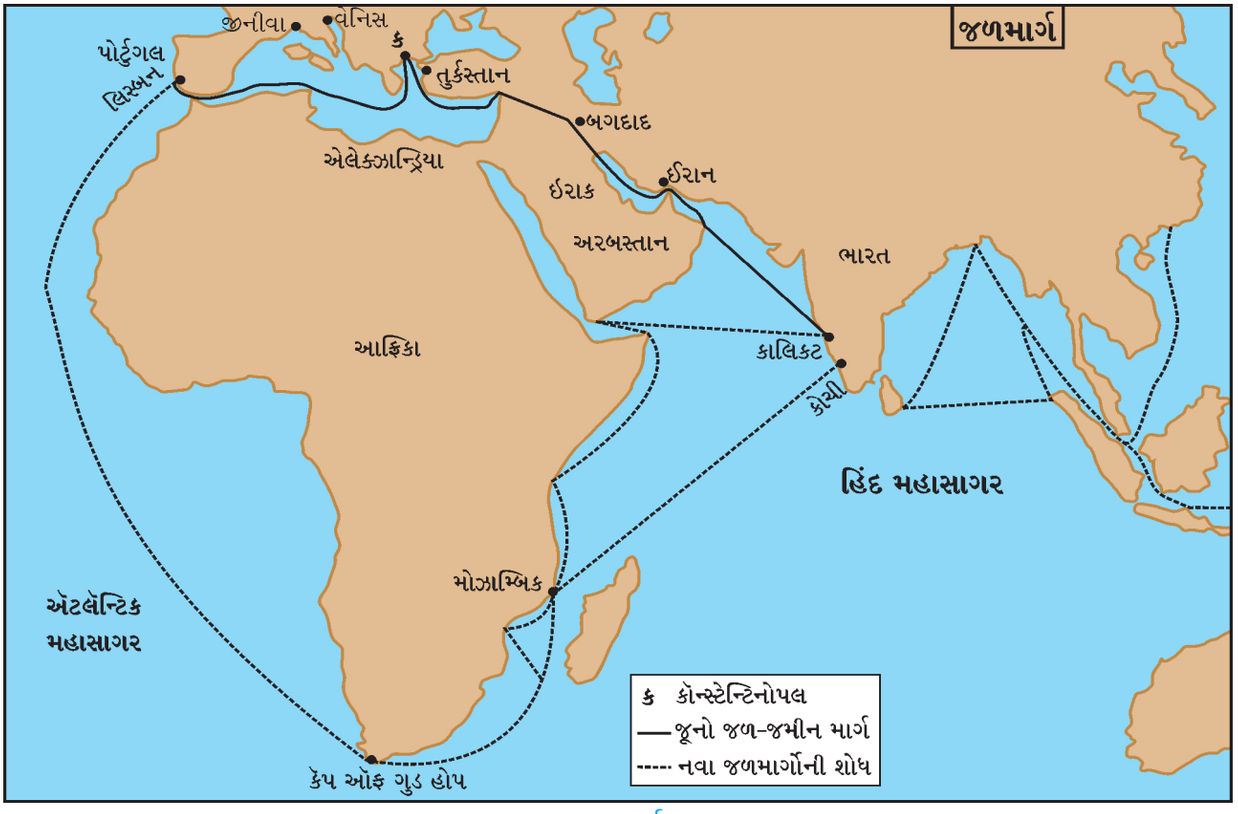
T2N2W4

સદીઓથી ભારતમાં વિશ્વભરમાંથી પ્રજાતિઓ, વેપારીઓ, યાત્રીઓ આવતા રહ્યા છે. ભારત હંમેશાં વિશ્વના આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેનાં કારણોમાં મુખ્યત્વે ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ રહેલી છે. પ્રાચીન કાળથી (હડપ્પીય સભ્યતાથી) વિશ્વના વિભિન્ન ભાગો સાથે ભારતનો વાણિજ્યિક અને સાંસ્કૃતિક સંબંધ રહ્યો છે.

ઈસવીસનની 15મી સદીમાં યુરોપમાં નોંધપાત્ર સામાજિક અને ધાર્મિક પરિવર્તનો થયાં જેને આપણે 'નવજાગૃતિ' તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ નવજાગૃતિકાળને અને ભારતના ઇતિહાસને કોઈ સંબંધ ખરો ? આ કારણ તપાસવા આપણે ભારતમાં 15મી સદીથી જ શા માટે યુરોપિયનો આવ્યા તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરશું.

ભારતમાં યુરોપિયન પ્રજાઓના આગમન પાછળનાં કારણો

ઈ.સ. 1453માં તુર્કોએ કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીતી લીધું. ભારત અને યુરોપ વચ્ચેના વેપારના માધ્યમનું તે મુખ્ય મથક હતું. તુર્કોએ કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ જીતી લેતાં યુરોપમાં અને વિશ્વના પશ્ચિમના દેશોમાં ભારતનો માલ જતો બંધ થઈ ગયો. યુરોપવાસીઓને ભારતના મરીમસાલાની તાતી જરૂરિયાત રહેતી હતી. તે વસ્તુઓ મળતી બંધ થઈ. ભારતમાંથી સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, મરીમસાલા, તેજાના, ગળી, સૂરોખાર, ઇમારતી લાકડાં, અફીણ બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં યુરોપમાં નિકાસ થતાં. યુરોપની પ્રજા મહદંશે માંસાહારી હોઈ માંસ સાચવવા ભારતીય મરીમસાલાની ખૂબ આવશ્યકતા હતી. વળી, સુતરાઉ કાપડ પણ એટલું જ આવશ્યક હતું. પરિણામે યુરોપિયન પ્રજાએ જમીનમાર્ગે થતો વેપાર બંધ થતાં નવા જળમાર્ગો શોધીને ભારત સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

જળમાર્ગ

ભારતમાં યુરોપિયન પ્રજાનું આગમન

આપણે ઉપર જોયું તેમ ભારતમાં યુરોપિયનોનું આવવાનું કારણ વેપાર હતું. યુરોપના પોર્ટુગલ, સ્પેન, હોલૅન્ડ જેવાં રાષ્ટ્રોએ ભારત આવવાનો જળમાર્ગ શોધવા કમર કસી. પોર્ટુગલ નાવિક વાસ્કો-દ્-ગામા ઈ.સ. 1498માં કાલિકટ ખાતે

આવી પહોંચ્યો અને ભારતમાં યુરોપિયન પ્રજાનું આગમન શરૂ થયું. તેણે પોર્ટુગલથી આફ્રિકા અને આફ્રિકાથી ભારત આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો.

પોર્ટુગીઝો (ફિરંગી) : ઈ.સ. 1498માં વાસ્કો-દ્-ગામા કાલિકટ આવ્યો. કાલિકટમાં રાજા સામુદ્રિક (ઝામોરિન) રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પોર્ટુગીઝોને મરીમસાલાનો વેપાર કરવાની સંમતિ આપી. પોર્ટુગીઝોએ પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરવા અને સુરક્ષા મેળવવા ઈ.સ. 1503માં કોચી અને ઈ.સ. 1505માં કન્નુરમાં કિલ્લા બાંધ્યા.

ઈ.સ. 1505માં પોર્ટુગલે પોતાના વાઇસરૉય ફ્રાન્સિસ્કો-ડી-અલ્મેડાને ભારતમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના કરવા મોકલ્યો. તેના પછી આવેલ વાઇસરૉય અલ્ફાન્ઝો-ડી-આલ્બુકર્કે ગોવા સહિત કેટલાંક બંદરો જીતી લઈ ભારતમાં પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. 1530માં ગોવા તેમની રાજધાની બની. પછી વસઈ (ઈ.સ. 1534માં), દીવ (ઈ.સ. 1535માં) અને દમણ (ઈ.સ. 1559માં) જીતી લઈ તેમણે હિન્દ મહાસાગરમાં પોતાની આણ વર્તાવવી શરૂ કરી. પોર્ટુગીઝોએ અહમદનગર, કાલિકટ અને બીજાપુરના સુલતાનોને હરાવ્યા. તેઓ ભારતમાંથી મરીમસાલા યુરોપમાં લઈ જતાં, વળતાં મધ્ય એશિયામાંથી ઘોડાઓ ભરી વહાણ ભારત આવતા. તેમ તેઓ 'સાગરના સ્વામી' ગણાતા હતા. એનો અર્થ એ થયો કે, તેમના સિવાય કોઈ પણ ભારતીયે દરિયાઈ માર્ગે વેપાર કરવો હોય તો પોર્ટુગીઝોની પરવાનગી લેવી પડતી. તેઓ સમુદ્રમાં મોટાપાયે ચાંચિયાગીરી કરી લૂંટ પણ કરતાં. તેમણે ગોવામાં ખૂબ મોટી સંખ્યામાં હિંદુઓનું ધર્મ-પરિવર્તન કરાવી ખ્રિસ્તી બનાવ્યા હતા.

ડચ (વલંદા) : પોર્ટુગીઝોની જેમ જ હોલૅન્ડના ડચ પણ વેપારમાંથી નફો મેળવવા ભારત તરફ આવવા આકર્ષિત થયા. સૌપ્રથમ તેમણે શ્રીલંકા પર ઈ.સ. 1658ની આસપાસ આક્રમણો શરૂ કર્યાં અને ત્યાંના મરીમસાલાનો વેપાર પોતાના હાથમાં લીધો. તેમણે બંગાળમાં (ઈ.સ. 1632), મલબારના વિસ્તારમાં (ઈ.સ. 1650) પોતાનો વેપાર જમાવ્યો. તેમણે ગોલકોંડાના શાસક પાસેથી ફરમાન મેળવી 'મસલીપટ્ટનમ' (મછલીપટ્ટનમ)માં પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું.

યુરોપમાં ઈ.સ. 1650 પછી સમયાંતરે ઇંગ્લૅન્ડ અને હોલૅન્ડ (ડચ) વચ્ચે મોટાં યુદ્ધો થયાં. ત્યાં ડચો હાર્યા તેને પરિણામે ભારતમાં તેમનો વેપારિક એકાધિકાર નાબૂદ થયો.

ડેનિશ પ્રજા : ડચ ઉપરાંત ડેન્માર્કની ડેનિશ પ્રજા પણ ભારતમાં આવી હતી. તેમણે બંગાળના સીરામપુરમાં કોઠીની સ્થાપના કરી હતી. પરંતુ તેઓ વેપારમાં આગળ વધી શક્યા નહિ.

અંગ્રેજો : ઈ.સ. 1600માં ઇંગ્લૅન્ડમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેનો હેતુ પૂર્વનાં રાષ્ટ્રો સાથે વેપાર કરવાનો હતો અને તેમાં એકાધિકાર સ્થાપવાનો હતો. ઈ.સ. 1613માં અંગ્રેજોએ જહાંગીર પાસેથી ફરમાન લઈ સુરત ખાતે પોતાની પ્રથમ કોઠી સ્થાપી. ટૉમસ-રોએ (ઈ.સ. 1615માં) જહાંગીર પાસેથી ભારતમાં વેપાર કરવાની પરવાનગી મેળવી. બાલાસોર (ઈ.સ. 1633)માં પણ તેમણે વેપારી કંપની શરૂ કરી અને ઈ.સ. 1651માં (હુગલી નદીના કિનારે) વેપારી કોઠીની સ્થાપના કરી. તેને ફેક્ટરી કહેવામાં આવતી હતી. ફેક્ટરીમાં ગોદામ હતું. જેમાં કંપનીના અધિકારીઓ બેસતા. નિકાસ કરવા માટેનો માલસામાન અહીં રાખવામાં આવતો. પટણામાં કાસિમ બજારની વેપારી કોઠીઓને સ્થાપી તેને ફૉર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જના નિયંત્રણમાં મૂકવામાં આવી. અંગ્રેજોને (ઈ.સ. 1698માં) સુતનતી, કાલીઘાટ અને ગોવિંદપુર નામનાં ત્રણ ગામોની જમીનદારી મળી. તેમણે નવી વસાહત ઊભી કરી જેને 'ફૉર્ટ વિલિયમ' કહેવામાં આવતી, તે આજે કોલકાતા તરીકે ઓળખાય છે.

ફ્રેન્ચો : ઈ.સ. 1639માં ફ્રેન્કો માર્ટિન નામના ફ્રેન્ચ અધિકારીએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસ (ચેન્નઈ)ને પટ્ટે લઈ કોઠી સ્થાપી. ઈ.સ. 1664માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ. ઈ.સ. 1668માં સુરતમાં તેમણે પ્રથમ કોઠી સ્થાપી. તેમનું મુખ્ય મથક મછલીપટ્ટનમ રહ્યું હતું. તેમણે ઈ.સ. 1673માં પોંડિચેરી (પુડુચેરી)ની સ્થાપના કરી. યુરોપમાં ડચ અને ફ્રેન્ચ રાજ્યો વચ્ચે લડાતાં યુદ્ધોની અસર ભારત પર પણ પડી. અંગ્રેજોએ ડચોને ફ્રેન્ચો વિરુદ્ધ સમર્થન આપતાં ફ્રેન્ચો પાછા પડ્યા. તેમણે ઈ.સ. 1739માં કારીકલ પર અંકુશ સ્થાપી દક્ષિણમાં મોટાપાયે વેપારી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. પરંતુ દક્ષિણમાં એકાધિકાર સ્થાપવાના મુદ્દે ફ્રેંચોને અંગ્રેજો સાથે કર્ણાટક વિગ્રહો થયા. જેમાં તેમની હાર થતાં ફ્રેંચો ઈ.સ. 1761માં પોંડિચેરી (પુડુચેરી)ને બાદ કરતાં ભારતમાંથી સત્તાવિહીન થયા, પોંડિચેરી (પુડુચેરી)માં પણ તેઓને કિલ્લેબંધી કરવાની મનાઈ હતી.

બંગાળમાં અંગ્રેજો : વેપારથી સંસ્થાન તરફ

અંગ્રેજોએ બંગાળમાં પોતાની પ્રથમ કોઠી ઈ.સ. 1651માં સ્થાપી. ઈ.સ. 1717માં સમ્રાટ ફર્રુખશિયરે તેમને બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશામાં મુક્ત વેપાર કરવાની મંજૂરી આપી અને કલકત્તા (કોલકાતા)ની આસપાસનાં અન્ય ક્ષેત્રો પણ ભાડે લેવા અનુમતિ આપી. ઈ.સ. 1740 પછી અંગ્રેજોએ પોતાની કોઠી (ફૉર્ટ વિલિયમ)ને કિલ્લેબંધી કરતાં બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા સાથે તેમના સંબંધો કટૂતાપૂર્ણ બન્યા. સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ 15 જૂન, 1756ના રોજ ફૉર્ટ વિલિયમ પર આક્રમણ કરી અંગ્રેજોને હરાવ્યા.

પ્લાસીનું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1757) : કલકત્તા (કોલકાતા)માં અંગ્રેજોની હારના સમાચાર મદ્રાસ (ચેન્નઈ) પહોંચ્યા. અંગ્રેજોએ બહુ ઝડપથી ક્લાઈવના નેતૃત્વ નીચે એક સેનાને કલકત્તા (કોલકાતા) મોકલી. નવાબના વિશ્વાસુ માણેકચંદે લાંચ લઈને કલકત્તા (કોલકાતા) અંગ્રેજોને સોંપી દીધું. અંગ્રેજોએ હવે કૂટનીતિનો આશરો લીધો જેમાં લાંચ મુખ્ય હતી. તેણે નવાબના મુખ્ય સેનાપતિ મીરજાફરને નવાબ બનાવવાનું વચન આપી તેનો ટેકો મેળવ્યો. સાથે-સાથે બંગાળના મોટા શાહુકારો જગત શેઠ, રાય દુર્લભ અને અમીચંદને પણ પોતાની તરફેણમાં કરી લીધા.

માર્ચ, 1757માં ફ્રેન્ચ વસાહત પર અંગ્રેજોએ આક્રમણ કરી નવાબના સાર્વભૌમત્વને પડકાર્યું. 23 જૂન, 1757ના રોજ ક્લાઈવના નેતૃત્વ હેઠળ અંગ્રેજ સેના અને નવાબની સેના વચ્ચે મુર્શિદાબાદ પાસે આવેલ 'પ્લાસી' નામના સ્થળે યુદ્ધ થયું. નવાબના સેનાપતિઓએ અંગ્રેજોનો મુકાબલો કર્યો પરંતુ મીરજાફરના વિશ્વાસઘાતને કારણે નવાબની સેના હારી ગઈ. મીરજાફરને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો અને સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને પકડી તેની હત્યા કરવામાં આવી. અંગ્રેજોને નવાબે 24 પરગણાં વિસ્તારની જાગીર આપી અને જકાત વગર વેપાર કરવાની છૂટ આપી. પ્લાસીના યુદ્ધ પછી સમગ્ર બંગાળ અંગ્રેજોના અધિકારમાં આવી ગયું અને અહીંથી તેઓ વેપારીમાંથી સંસ્થાનના માલિક બન્યા. એટલું જ નહિ પણ ભારતના વિજયનો માર્ગ અહીંથી જ શરૂ થયો. જે ઈ.સ. 1818 સુધીમાં સમગ્ર ભારત અંગ્રેજી શાસન હેઠળ પરિવર્તિત થઈ ગયું.

> **જાણવું ગમશે**
>
> પ્લાસીનું મૂળ નામ પલાશ હતું. અંગ્રેજોએ તેનું ઉચ્ચારણ પ્લાસી કર્યું. અહીં પલાશ (ખાખરો/કેસૂડો)નાં વૃક્ષો હતાં. આ વૃક્ષો પર આવતા કેસરી રંગનાં ફૂલોમાંથી રંગ બનાવવામાં આવતો. જેનો હોળીના તહેવારમાં ઉપયોગ થતો.

બક્સરનું યુદ્ધ (ઈ.સ. 1764) : બંગાળના નવાબ મીરકાસીમે અવધના નવાબ અને મુઘલ સમ્રાટ સાથે મળી અંગ્રેજોને ભારતની બહાર હાંકી કાઢવા માટેની યોજના બનાવી. આ ત્રણેયની સેના 50,000 જેટલા સૈનિકોની બનેલી હતી. જ્યારે કંપનીની સેના 7072ની હતી. મેજર મનરોના વડપણ હેઠળ ભારતના આ ત્રણ શાસકો સાથે બક્સરનું યુદ્ધ (22 ઑક્ટોબર, 1764) થયું. અંગ્રેજો જીત્યા અને પ્લાસીનો નિર્ણય દૃઢ બન્યો. એકસાથે ત્રણ સત્તાઓને હરાવનારા અંગ્રેજોનો પડકાર કરવાવાળું ભારતમાં હવે કોઈ જ ન હતું. બક્સરના યુદ્ધથી અંગ્રેજોને બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશાના દીવાની અધિકારો પ્રાપ્ત થયા એટલે કે તેઓ વિધિસરના માલિક બન્યા. જ્યારે વહીવટી જવાબદારી નવાબના શિરે રાખી. આથી દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ અમલમાં આવી.

મૈસૂર-વિગ્રહ

દક્ષિણ ભારતમાં વિજયનગર સામ્રાજ્યના અંત (ઈ.સ. 1761) પછી મૈસૂર હૈદરઅલીના નેતૃત્વમાં સૌથી શક્તિશાળી રાજ્ય બન્યું. હૈદરઅલીએ યુરોપીય પદ્ધતિએ લશ્કરના સૈનિકોની તાલીમ આપી, શસ્ત્રસજ્જ કર્યું. અંગ્રેજો હૈદરઅલીની ઝડપથી વધતી જતી સત્તા અને શક્તિ અંગે ચિંતિત બન્યા. તેથી મૈસૂર રાજ્ય સાથે ચાર મૈસૂર-વિગ્રહો થયા. (ઈ.સ. 1767-69, ઈ.સ. 1780-84, ઈ.સ. 1790-92 અને ઈ.સ. 1799). આ યુદ્ધ પૈકી પ્રથમ બે યુદ્ધો હૈદરઅલી સાથે અને બીજાં બે યુદ્ધો હૈદરઅલીના શક્તિશાળી પુત્ર ટીપુ સુલતાન સાથે થયેલાં.

પ્રથમ મૈસૂર યુદ્ધ અનિર્ણિત રહેલ, કોઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. દ્વિતીય મૈસૂર-વિગ્રહ સમયે ઈ.સ. 1782માં હૈદરઅલીનું મૃત્યુ થતાં યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. છેવટે બંને પક્ષે સંધિ થઈ. તૃતીય મૈસૂર-વિગ્રહમાં ટીપુ સુલતાન હાર્યો અને તેને ભયંકર હાનિ થઈ. ચતુર્થ મૈસૂર-વિગ્રહમાં ટીપુ સુલતાન વીરગતિ પામ્યો અને અંગ્રેજોએ એક શક્તિશાળી શાસકને ખતમ કરી પોતાના સામ્રાજ્યને દૃઢ બનાવ્યું. અંગ્રેજોએ મૈસૂર રાજ્ય અગાઉના વાડિયાર રાજવંશને સોંપ્યું અને તેના પર સહાયકારી સંધિ લાદવામાં આવી.

મરાઠા-યુદ્ધ

ઈ.સ. 1761માં પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધમાં ઈરાનના એહમદશાહ અબ્દાલી સામે મરાઠાઓની હાર થઈ પરિણામે મરાઠી સામ્રાજ્ય વિભાજીત થયું. આ વિભાજીત મરાઠા સામ્રાજ્ય સિંધિયા, હોલકર, ગાયકવાડ અને ભોંસલે જેવા રાજવંશોમાં વહેચાઈ ગયું. આ રાજવંશો પેશવા (સર્વોચ્ચ મંત્રી)ના નિયંત્રણમાં હતા. પેશવાનું મુખ્ય મથક પૂણેમાં હતું.

મરાઠા અને અંગ્રેજો વચ્ચે કેટલાંક યુદ્ધો થયાં. પ્રથમ યુદ્ધ (ઈ.સ. 1775 થી ઈ.સ. 1782)માં સાલબાઈની સંધિ (ઈ.સ. 1782) થઈ. બંનેએ એકબીજાનાં ક્ષેત્રો પરત આપવાનું નક્કી કર્યું, કોઈની હાર-જીત ન થઈ. દ્વિતીય અંગ્રેજ મરાઠા-યુદ્ધ (ઈ.સ. 1803-ઈ.સ. 1805માં) થયું. વેલેસ્લીએ મરાઠાઓ પર અંગ્રેજોની આણ વર્તાવી. આ યુદ્ધથી ઓડિશા અને યમુનાના ઉત્તરે આવેલ આગ્રા અને દિલ્લીનાં ક્ષેત્રો અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાં. તૃતીય અંગ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધમાં (ઈ.સ. 1817-ઈ.સ. 1819) મરાઠાની તાકાત કચડી નાખવામાં આવી. પેશવાને પૂણેમાંથી હટાવી કાનપુર પાસે બિઠુરમાં પેન્શન આપી મોકલી દીધો. હવે વિંધ્યાચલથી લઈ દક્ષિણના બધા જ ભાગ પર કંપનીની સત્તા સ્થપાઈ. સંપૂર્ણ ભારત પર બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપના થઈ.

અંગ્રેજ શાસન–વહીવટીતંત્ર

ભારતમાં સામ્રાજ્યની સ્થાપના કર્યા બાદ અંગ્રેજોએ પોતાનું વહીવટીતંત્ર પણ સ્થાપિત કરી ભારતના વહીવટીતંત્રમાં વ્યાપક પરિવર્તનો કર્યાં. તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય ભારતનું આર્થિક શોષણ કરી ઈંગ્લેન્ડને ધનવાન બનાવવાનું હતું. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ વહીવટીતંત્ર ભારતીય પ્રજાના કલ્યાણ માટે કામ કરવાને બદલે બ્રિટિશ હિતોને સાચવનારું હતું. તેમણે ભારતમાં આધુનિક વહીવટીતંત્રનું માળખું સ્થાપિત કર્યું.

સરકારનું માળખું : ઈ.સ. 1773થી વિભિન્ન સનદીધારાઓ દ્વારા તેમણે ભારતના વહીવટીતંત્ર પર નિયંત્રણ કર્યું હતું. નિયામકધારા (ઈ.સ. 1773) દ્વારા ભારતમાં ગવર્નર જનરલની નિમણૂક કરવામાં આવી અને સુપ્રીમ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. ગવર્નર જનરલ ભારતના વહીવટીતંત્રનો સર્વોચ્ચ વડો હતો અને તેને મદદ કરવા માટે ત્રણ સભ્યોની પરિષદ નીમવામાં આવી હતી. ઈ.સ. 1813માં બ્રિટિશ સંસદે સનદીધારા દ્વારા કંપનીનો વેપારિક એકાધિકાર સમાપ્ત કરી સનદીધારા (ઈ.સ. 1833) અંતર્ગત સંપૂર્ણપણે બ્રિટિશ સંસદના નિયંત્રણમાં મૂકી દીધો. સનદીધારા(ઈ.સ. 1833)એ વિશાળ સત્તાઓ ધરાવતાં ગવર્નર જનરલની નિમણૂક કરી. જે સંપૂર્ણ ભારત પર કાયદા પણ ઘડી શકતો. ગવર્નર જનરલની પરિષદમાં એક કાયદા-સભ્યને નીમવામાં આવ્યો. સનદીધારા (ઈ.સ. 1853) અન્વયે બ્રિટિશ સંસદે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પર પોતાનું પ્રભુત્વ વધારી તેની મોટા ભાગની સત્તાઓ પોતાની પાસે લઈ લીધી.

સનદી સેવાઓ : ગવર્નર જનરલ કોર્નવૉલિસે ભારતમાં સનદી સેવાઓ શરૂ કરી. તેણે કંપનીના કર્મચારીઓને વેપાર કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકી ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ નિયંત્રણો મૂક્યાં. મહેસૂલતંત્ર અને ન્યાયતંત્રને જુદાં કર્યાં. કલેક્ટરને સવેતન વ્યવસ્થિત સેવાઓ સોંપવામાં આવી.

વેલેસ્લીએ ભારતીય સનદી સેવામાં બ્રિટનથી આવતા અધિકારીઓ માટે એક તાલીમ સંસ્થાની સ્થાપના કરી, જે કલકત્તા (કોલકાતા)માં ફૉર્ટ વિલિયમ કૉલેજ તરીકે ઓળખાય છે. આ પહેલાં મોટા ભાગની નિમણૂક ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નિયામક મંડળ દ્વારા થતી હતી. ડેલહાઉસીના સમયમાં બ્રિટિશ સંસદે ઈ.સ. 1853ના સનદીધારા અન્વયે સનદી સેવાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ શરૂ કરવા હિમાયત કરી. પછીથી ભારતીયો પણ આવી સનદી સેવામાં સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા આપી અને જોડાઈ શકે તેવા નિયમો કરવામાં આવ્યા.

અંગ્રેજોએ ઈ.સ. 1850 સુધી ઉચ્ચ વહીવટીતંત્ર નાગરિક સેવાઓ, સેના, પોલીસ અને ન્યાયતંત્ર જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ વિભાગોમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર માત્ર અંગ્રેજ અધિકારીઓની જ નિમણૂક કરી હતી. માત્ર સામાન્ય હોદ્દાઓ અને ઓછા પગારવાળી નોકરીઓ જેમકે ક્લાર્ક અને સૈનિક જેવી નોકરીઓ પર ભારતીયોને નીમવામાં આવતા.

લશ્કર : ભારતમાં બ્રિટિશ શાસન વિશિષ્ટ લશ્કરી નીતિને કારણે અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. તેનું લક્ષ્ય ભારત જીતવાનું તેમજ ભારતના આંતરિક વિદ્રોહોને દબાવવાનું અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિકાસ કરવાનું હતું. તેમાં એ સફળ નીવડ્યા હતા. કંપનીની સેનામાં અનેક ભારતીયો સૈનિકો તરીકે જોડાયા. અંગ્રેજો જ માત્ર ઉચ્ચ અધિકારીઓ બની શકતા. ભારતીયો લશ્કરમાં સૂબેદારથી ઊંચો હોદ્દો ધરાવી શકતા નહિ. સૈનિકોને નિયમિતપણે માસિક પગાર મળતો.

> **જાણવું ગમશે**
>
> ઈ.સ. 1857 સુધી કંપનીના લશ્કરના કુલ 3,11,400 સૈનિકોમાંથી 2,65,900 ભારતીય સૈનિકો હતા.

પોલીસ : લશ્કર જેટલું જ મહત્ત્વનું બ્રિટિશ પોલીસતંત્ર હતું. જેની શરૂઆત ગવર્નર જનરલ કોર્નવૉલિસે કરી હતી. પરંપરાગત ભારતીય સામંતશાહી પોલીસ ખાતાની જગ્યાએ તેણે આધુનિક પોલીસ ખાતાની સ્થાપના કરી. જિલ્લા કક્ષાએ પોલીસ અધિકારી તરીકે જિલ્લા પોલીસ અધિક્ષક (District Superintendent of Police- DSP)ની નિમણૂક કરી. વિભિન્ન જગ્યાએ પોલીસસ્ટેશનની શરૂઆત કરાવી તેના પર એક ફોજદારની નિમણૂક કરી. ગામડાંમાં ચોકીદારની નિમણૂક થતી. પોલીસતંત્રમાં પણ ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર માત્ર અંગ્રેજો જ રહી શકતા. ભારતીયો સિપાહી (કૉન્સ્ટેબલ) કક્ષાએ કામ કરતા.

ન્યાયતંત્ર : ભારતમાં ન્યાયતંત્રની શરૂઆત વોરન હેસ્ટિંગ્સે કરી. ઈ.સ. 1773ના નિયામકધારા અન્વયે ભારતમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના થઈ. અંગ્રેજોએ ન્યાયતંત્રમાં દીવાની અને ફોજદારી એમ બે પ્રકારની કોર્ટની સ્થાપના કરી હતી. કોર્નવૉલિસે (ઈ.સ. 1793) ન્યાય-વ્યવસ્થામાં ખાસ્સાં પરિવર્તનો કર્યાં. તેણે ચાર પ્રાંતીય અદાલતો શરૂ કરી તેમજ દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશના વડપણ હેઠળ દીવાની અદાલતની સ્થાપના કરી. જિલ્લા અદાલતો ઉપર દીવાની અદાલતો સ્થપાઈ. જ્યારે જિલ્લાના ન્યાયાલય નીચે રજિસ્ટ્રારની અદાલતો અને તેની તાલુકા અદાલતો સ્થપાઈ. ન્યાયાધીશોને મુનસફ અને અમીન તરીકે ઓળખવામાં આવતા. જેઓ ભારતીય ન્યાયાધીશ હતા. જોકે ભારતીય ન્યાયાધીશોની નિમ્ન સ્તરે નિમણૂક કરવામાં આવતી. તેણે તમામ માટે સમાન કાયદાની જોગવાઈ કરી. હિંદુ અને મુસ્લિમ કાયદાઓને બદલે અંગ્રેજી કાયદા લાગુ કર્યા. વિલિયમ બેન્ટિંકે સૌપ્રથમ વખત ભારતીયોને ન્યાયતંત્રમાં ઉચ્ચ હોદ્દાઓ પર મૂકવાની શરૂઆત કરી. કલકત્તા (કોલકાતા), મદ્રાસ (ચેન્નઈ) અને મુંબઈમાં હાઈકોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી. કાયદાઓ સ્પષ્ટ લેખિત સ્વરૂપે અમલમાં મૂકીને ઈ.સ. 1833માં આધુનિક કાયદાની શરૂઆત કરવામાં આવી.

બ્રિટિશ સરકારે આ રીતે ભારતમાં કાયદાના શાસનની સ્થાપના કરી સૌને માટે એકસમાન કાયદાની નીતિ અપનાવી. જ્ઞાતિ, ધર્મ કે વર્ગના આધારે કાયદામાં કોઈ ભેદભાવ ન હતો. સામાન્ય લોકો માટે પણ ન્યાયાલયના દરવાજા ખોલી નાખવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે બ્રિટિશ વહીવટીતંત્ર આધુનિક વહીવટીતંત્ર હોવા છતાં, તેનો ઉદ્દેશ ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને મજબૂત બનાવવાનો હતો એટલે ભારતીયો આ વહીવટીતંત્રનો પૂરતો લાભ લઈ શક્યા નહિ. અંગ્રેજોએ નિરંકુશ રીતે ભારતીયો વિરુદ્ધ આ કાયદાઓ દ્વારા વ્યવહાર કર્યો હતો. એટલે બ્રિટિશ શાસનથી ભારતમાં એક અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું.

(**નોંધ :** આ એકમમાં આપવામાં આવેલી સાલવારી ઘટનાઓની ક્રમશઃ સમજ માટે છે. મૂલ્યાંકનનો ભાગ બનાવવા માટે નથી.)

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

(1) યુરોપનાં કયાં-કયાં રાષ્ટ્રોએ ભારત આવવાનો જળમાર્ગ શોધવા કમર કસી હતી ?

(2) યુરોપની પ્રજાને ભારતીય મરીમસાલાની ખૂબ આવશ્યકતા શાથી હતી ?

(3) કયા યુદ્ધના પરિણામ સ્વરૂપ બંગાળમાં દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિ અમલમાં આવી ?

(4) કયા ધારા અન્વયે સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના થઈ ?

2. (અ) ટૂંક નોંધ લખો :

(1) પ્લાસીનું યુદ્ધ (2) બકસરનું યુદ્ધ (3) અંગ્રેજ-મરાઠાયુદ્ધ (4) મૈસૂર-વિગ્રહ

(બ) નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :

(1) યુરોપિયન પ્રજાને ભારત તરફનો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. વિધાન સમજાવો.

(2) બ્રિટિશ પોલીસતંત્ર વિશે મુદ્દાસર નોંધ લખો.

(3) 'બ્રિટિશ શાસનથી ભારતમાં અવિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું થયું'. આ વિધાન સમજાવો.

(4) દ્વિતીય અંગ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધનું પરિણામ જણાવો.

3. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

(1) ભારતમાં પોર્ટુગીઝોની રાજધાની કઈ હતી ?

(A) દમણ (B) દીવ (C) ગોવા (D) દાદરા અને નગરહવેલી

(2) ગોલકોંડાના શાસક પાસેથી ફરમાન મેળવી મછલીપટ્ટનમમાં પોતાનું સ્થાન જમાવનાર યુરોપિયન પ્રજા કઈ હતી ?

(A) અંગ્રેજ (B) ડચ (C) ફ્રેન્ચ (D) ડેનિશ

(3) ભારતમાં ન્યાયતંત્રની શરૂઆત કરનાર અંગ્રેજ અધિકારી કોણ હતો ?

(A) ડેલહાઉસી (B) વેલેસ્લી (C) ક્લાઈવ (D) વૉરન હેસ્ટિંગ

પ્રવૃત્તિ

- તમારા શિક્ષક પાસેથી 'અમેરિકન ક્રાંતિ' વિશે વધારે વિગતો જાણો.